

Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) TEVKELEV

(Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)

Dr. Osman YORULMAZ*

Özet: Bu makalede, XVIII. yy. Rus Dış İşleri Gizli Servisi uzmanlarından ve I. Petro döneminde ortaya çıkan Rus doğu politikasının önemli simalarından biri olan, Rusya'nın İdil-Yayık bölgesine yerleşmesinde olduğu kadar, Kazakistan'ın Rusya'ya bağlanmasındaki gayretleriyle ön plana çıkan, Tatar soylularından Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev'in soyu ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutlu Muhammet Tevkelev, Ebu'l Hayr, Çarlık Rusya, Kazakistan'ın işgali, Türkistan, İdil-Yayık.

1556 yılında Hazar denizine ulaşan, 1582'den sonra Sibiryaya içlerine doğru yayılmaya başlayan Rusya'nın gerçek manada Asya'nın zenginlikleriyle ilgilenmeye başlaması XVIII. yy.'ın başlarına rastlar. Batıda Avrupa devletleri ve güneyde Osmanlı Devleti aleyhine yayılma politikasının o günün şartlarında pek mümkün olmadığını farkederek I. Petro, Hindistan'a ulaşmak şeklindeki bütün Asya'nın işgalini hedefleyen doğu politikasını oluşturur. Bu planın ilk parçası ve olmazsa olmaz şartı, I. Petro'nun da ifade ettiği üzere Kazak topraklarını içine alan Türkistan'ın önemli bir bölümünün işgalidir.

I. Petro, bu planı hazırlarken kendi tebası olan müslüman Türklere azami ölçüde yararlanmıştır. Bunların başında da bu araştırmanın konusu olan, sonradan adını Aleksey İvanoviç Tevkelev olarak değiştiren Kutlu Muhammet Tevkelev (Kutlu Mamet, Kutlu Muhammet Mameşulu, Kutlu Mameş, Kutlumbet Murza, Mamet Murza Tevkelev) gelmektedir ki, bütün ömrü Petro dönemi ve sonrası Rus doğu politikasını gerçekleştirmek için yürüttüğü faaliyetlerle geçmiş, XVIII. yy. Çarlık Rusyası'nın en önemli diplomatlarından biridir. Tevkelev, Rusya'nın İdil-Yayık civarında tam hakimiyet kurmasında olduğu kadar, Kazakları ve Karakalpakları Rus

*Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/ İSTANBUL
osmanyorulmaz@hotmail.com

uyruğuna sokarak, Yayık nehri ve Güney Sibirya'da olan Rus sınırlarının Sır-derya boylarına ulaşmasını ve böylece I. Petro'nun doğu politikası adıyla meşhur projesinin ilk önemli bölümünün gerçekleşmesini sağlamış tarihi bir şahsiyettir. Bu araştırma, tarihte oynadığı önemli role rağmen hakkında bu güne kadar herhangi bir araştırma yapılmamış olan Tevkelev'in, kaynaklara inilerek tanıtılmasını amaçlamaktadır.

Şeceresi

XVI. yy.'ın ortalarında Rusya hizmetine giren Tevkelev soyunun ilk dönemlerine ait eldeki bilgi yok denecek kadar azdır. 1773-1775 yılları arasında bütün İdil-Yayık bölgesini kapsayan Pugaçev isyanında¹ Tevkelevler'e ait ev yağmalandığı için, bu evde muhafaza edilmekte olan Tevkelev soyuna ait şecere ve diğer bilgiler yok olmuştur. Rus yıllıklarında geçen eldeki tek cümlelik bilgiye göre Tevkelevler, "XVI. yy.'ın 40'lı yıllarında Şah Ali Han²'in hizmetine giren ve sonradan Rusların (Moskova Knyazlığı) hizmetine geçmiş olan Tevkel isimli birisinden gelmektedir". Aynı kayda göre Tevkel, Kazanlı olup soyludur. Kaynak "Kazanlı Knyaz Tevkel" şeklinde kaydetmiştir (Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, C. 29, 1965: 48, 145). Tevkelev soyuna ismini veren Tevkel'le ilgili bulunabilen tek kayıt bu olduğu için geçmiş faaliyetleri, soyu, Moskova Knyazlığı'nda hangi görevlerde bulunduğu gibi çalışmamız açısından önem arzeden konular karanlıkta kalmaktadır. Ancak gerek Şah Ali'nin, gerekse bu dönemde Moskova Knyazlığı'nda hizmet alanların hemen hepsinin Kasım Hanlığı³ ve Moskova Knyazlığı'nın çeşitli bölgelerinde topraklar verilerek Kazan Hanlığı'na karşı yapılan seferlerde kullanıldıklarına bakılırsa, Tevkel'in de aynı amaçla kullanıldığını kestirmek zor değildir. İlk dönemler için olmasa da daha sonraki dönemler için bazı bilgilere sahibiz. Tevkelevler'e ait eldeki diğer bilgiler, çalışmanın konusu olan Kutlu Muhammet Tevkelev'in gelini Darya (Derya) Alekseyevna ile toprak kayıtlarına dayanmaktadır. Binbaşı Darya Alekseyevna'nın verdiği bilgiler, 1789 yılında Ufa Valiliği'nde yapılan bir toplantıda kayda geçirilmiştir. Buna göre, Tevkelev soyunun kurucusu Tevkel'den sonra soyun bilinen ilk ismi Urazley'dir. Büyük bir ihtimalle Tevkel'in oğlu veya torunu olması gereken Urazley'den itibaren Kutlu Muhammet'e kadar Tevkelev soyunun şeceresi şöyle devam etmektedir: Urazley oğlu Uraz Mamet, Uraz Mamet oğlu Davlet Mamet, Davlet Mamet oğlu Mameş, Mameş oğlu Kutlu Muhammet Tevkelev (Hanikov 1852: 19). Darya Alekseyevna'nın verdiği bu bilgiler toprak kayıtlarıyla da doğrulanmakta olup, bu kayıtlardan Kutlu Muhammet Tevkelev'in dedelerinin; büyük

toprak sahibi, varlıklı, soylu ve Rus devleti içinde ayrıcalıklı kimseler oldukları görülmektedir (Hanikov 1852: 19).

Tarihçiler arasında Tevkelev'in Başkurt veya Tatar Türklerinden olduğu yönünde iki farklı görüş hakimdir. B. Hayit (1995: 52) ve M. Saray (1993: 22), kesin bir ifadeyle "Ufalı asil bir Başkurt ailesinden geldiğini" belirtmişlerdir. Ancak bu bilginin kaynağı her iki eserde de gösterilmemiştir. A. S. Puşkin (Matviyevskiy 1991: 30) ise, Başkurt olduğunu ifade etmemekle birlikte, "Başkurt tabiatlı" olduğunu söyleyerek, belki de bu yönde bir kanaatin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Her ne kadar Başkurt olduğu veya olabileceği ifade edilmiş ise de, Çarlık ve Sovyet dönemi Rus literatüründe Tevkelev'in, "Tatar" ve "Ordalılar"dan geldiği şeklinde farklı gibi görünen iki görüş hakimdir. Yayınladıkları Çarlık dönemi İdil-Yayık ve Kazak tarihine ait arşiv belgeleriyle ve diğer çalışmalarıyla meşhur iki önemli isim; İ. İ. Kraft (1898a: 23) ve A. İ. Dobrosmslov (1900: 8), Tevkelev'in "Ufalı Tatar Mirzalarından" geldiğini ifade etmişlerdir. Amerikalı Başkurt tarihçisi A. S. Donnelly (1995: 106) de aynı kanaattedir. Geçmişten günümüze Türkistan tarihi araştırmalarıyla meşhur A. Z. V. Togan (1981: 175), "Tatar mirzalarından" olduğu şeklinde bir ifade kullanırken, 1832 yılında yayınladığı üç ciltlik "Kazak Tarihi" adlı çalışması nedeniyle Kazak tarihinin Herodot'u olarak adlandırılan A. İ. Levşin (1996: 181) ise sadece "Tatarlardandır" şeklinde bir dipnot düşmüştür.

Öte yandan Orenburg Bölgesi⁴ ve Sibirya tarihi araştırmalarıyla meşhur Çarlık döneminin ciddi tarihçilerinden Ya. Hanikov (1852: 19) ve N. Popov (1861: 173) ise Tevkelev'in, "Ordalıların (ordintsev) torun ve çocuklarından" geldiğini ifade etmişlerdir.

Tevkelev'in soyunu tam tespit edebilmek için mevcut bilgileri tek tek değerlendirmekte fayda vardır.

Başkurtluk Meselesi

Başkurt olduğu yönündeki kayıtlarda bu bilginin kaynağının gösterilmediği belirtilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, Tevkelev'in ailesiyle birlikte Ufa'da ikamet etmiş olması, burada kendine ait birkaç köyün bulunması ve Kidiryas Mollakayev, Aldarbay İsikeyev (İsyangeldin), Taymas Şaymov, Kasamış Batır, Kaçın Bek vd. Başkurt mirzalarıyla gerek özel, gerekse iş hayatında yakın ilişki içerisinde bulunması, bu yönde bir kanaatin oluşmasını sağlamıştır.

Bu çalışma sırasında, Çarlık dönemine ait kaynaklar ile Sovyet dönemine ait araştırmalarda, Tevkelev'in Başkurt olduğu yönünde herhangi bir

bilgiye rastlanmamıştır. Başkurt olma ihtimali hemen hiç yoktur. Çünkü o, Ufa'nın yerlisi değildir. Başkurt bölgesine Çarlık Rusyası'nda devlet hizmetine girmesine bağlı olarak sonradan gelmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere soya adını veren Tevkel, 1540'lardan sonra Kazan'dan Kasım Hanlığı'na geçerek Moskova'nın hizmetine girmiştir. Bu tarihten itibaren Tevkelevler, Moskova Knyazlığı'nın doğu bölgelerindeki şehirlerde yaşamışlardır. Tevkelev'in dedesi Devlet Mamet, Vladimir ve Yaroslavl uyezdzlerinde⁵, babası Mameş Murza (mirza) da Kasım, Vladimir ve Kerin şehirlerinde geniş topraklara sahip olmuştur. Bu topraklar Mameş Murza'ya dedeleri ve amcalarından miras yoluyla intikal etmiştir. Kayıtlara göre, Tevkelev'in dedesi ve babası, Kasım şehri mirzalarındandır. Miras yoluyla toprak elde etmeleri, ve Kasım şehri mirzalarından oldukları şeklindeki bilgilerden açıkça görülüyor ki, Tevkelevler bu topraklarda epeydir yaşamaktadırlar ve buraların yerlisidirler. Diğer taraftan Başkurtların yaşadığı bölge ile Tevkelevlerin yaşadığı bölge birbirinden çok uzakta olup, bir kişinin aynı zamanda, o günün şartları içerisinde iki farklı devletin (Altın Orda ve Moskova Knyazlığı) elinde bulunan coğrafyalarda toprak sahibi olma imkanı bulunmamakla beraber Başkurtların, tarihin herhangi bir döneminde Moskova Knyazlığı'nın doğu bölgelerini ellerine geçirdikleri veya buralara göç ettikleri de vaki değildir. Ufa bölgesinde edindiği mülkler ise Tevkelev'e, Rus Dış İşleri'ndeki görevi sırasında başarılı çalışmalarına karşılık mükafaat olarak verilmiştir (Vitevskiy 1890: 216). Zikredilen Başkurt ileri gelenleriyle yakın dostluğuna gelince, Tevkelev, Rus uyuşuna girmiş, Başkurtları ve Kazakları çok iyi tanıyan bu Başkurtları danışman, rehber olarak kullanmıştır. Başkurt ve Kazak bölgesinde her nereye gönderildi ise onları beraberinde götürmüştür. Esasında Tevkelev'i Başkurt ve Kazak meselelerinde bu denli başarılı kılan da bu Başkurtlarla olan ilişkisidir denilebilir. Dolayısıyla Tevkelev'in Başkurt olduğunu işaret eden görüşler mesnetsizdir.

Tatarlık ve Ordalılık Meselesi

Rus tarih literatüründeki, *Ufalı asil bir Tatar ailesinden ve Ordalılardan geldiği* şeklinde mevcut olan iki kayıt her ne kadar ilk bakışta farklı manalar ifade ediyorlarmış gibi görünüyorsa da, esas itibarıyla aynıdır. Tatar ve ordalı ifadeleri açıklandığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

Bilindiği üzere Rusya'da, Altın Orda ve tebası için bazen Moğol-Tatar, bazen de Tatar isimleri kullanılmıştır (Buganov 1974: 499; Muhamedova 1976: 296). 13.-15. yüzyıllar arasında Altın Orda sahasına gelen az sayıdaki idareci ve asker Moğol nüfusun kalabalık Türk boyları arasında eri-

mesine bağlı olarak Moğol ismi kullanımdan düşerken, Tatar ismi onun yerini almış, Avrupa'ya kadar geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur (Muhamedova 1976: 296). Tatar ismi bu dönemde Batı Sibiry ve Yayık nehrinin batısından itibaren Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde ve İdil nehri boylarında yaşamakta olan Altın Orda tebası Türk ve Türkleşmiş Moğol boylarının önemli bir kısmı arasında etnik bir mana ifade etmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak da Altın Orda sahasında kurulan Kazan (Bugaenov 1973: 140-141), Kasım (BSE, C. 11, 1973: 496), Kırım (Saharov 1973: 516-517) ve Sibir (Muhamedyarov 1976: 337) hanlıklarına Tatar hanlıkları da denilmiştir.

Orda kelimesinin farklı manaları (BSE, C. 18, 1974: 491) var ise de, Rus literatüründe genel itibarıyla isim haliyle *orda*, sıfat haliyle *ordınskiy* (*ordınskoye*, *ordınskaya*) sözü Altın Orda devletini, *ordıntsev* (*ordalılar*) de bu devlet halkı ve idarecilerini ifade etmek için kullanılmıştır. Altın Orda'nın dağılma sürecinde ortaya çıkan Nogay ve Kazak siyasi yapılanması Nogay ve Kazak Ordaları (Nogayskaya Orda, Kirgiz-Kaysatskaya Orda) şeklinde adlandırılmışsa da, Altın Orda'nın yıkılmasından sonra sözü edilen *orda* ve *ordalı* ifadeleri, Rus literatüründe doğrudan Kazan ve Kasım hanlıkları ve bunların idarecileri için tercih edilmiştir. Halk için ise daha çok Tatar ifadesi tercih edilmiştir.

Görüldüğü üzere, *Tatar* ve *ordalı* sözleri aynı manaya gelmekte olup, Altın Orda halkı ve idarecilerini ifade etmek için kullanılmıştır. Öyleyse Rus literatüründe Tevkelev soyuyla ilgili geçen Tatar ve ordalı şeklindeki iki farklı ifade *Türkler ve Osmanlılar*, *Türkler ve Selçuklular* örneğinde olduğu gibi aynıdır. Birisi halkın, diğeri bu halkın kurmuş olduğu devletin adıyla aynı unsurları adlandırmaktan başka bir şey değildir.

Tatar ve *ordalı* ifadeleri doğrudan Altın Orda ve Kazan hanlıklarıyla ilişkili olduğuna göre, kaynaklarımızda Tatar ve ordalı olduğu zikredilen Tevkelev de bunlarla doğrudan ilişkili olmalıdır. Kazan Hanlığı doğrudan Altın Orda han soyundan gelenlerin idare ettiği bir hanlıktır. Bu özelliği ile Kazanlılar hem ordalı, hem Tatar'dır. Diğer taraftan Rus yıllığında geçen "*Kazanlı Knyaz Tevkel*" ifadesine göre, Tevkel'in Kazanlı ve soylu olduğu açıkça vurgulanmıştır. Knyaz, herkesin alabileceği bir ünvan değildir. Doğrudan veya dolaylı olarak idareci aileye ait olmak şartı gerekmektedir. Benzeri ifadeler Tevkel'in oğul ve çocukları için kullanılmış ve Kasım şehri mirzalarından oldukları kaydedilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da şudur: Altın Orda'nın dağılmaya başlamasına bağlı olarak onun işgal ettiği coğrafyada ortaya çıkan hanlıklardan

diğerlerinde olduğu gibi Kazan Hanlığı'nda da han soyu arasında ikdidar mücadelesi başlaması ve mücadeleyi kaybedenlerin Moskova Knyazlığı'na sığınarak, mücadeleyi devam ettirmeyi adet haline getirmiş olmalarıdır. Moskova, Kazan Hanlığını içten yıkabilmek için kendine sığınanlara yer ve asker vererek her türlü karşı hareketi desteklemek ve han soyundan gelenleri kullanmak suretiyle işgal etmek için büyük çaba harcamıştır ki, Kasım Hanlığı bu amaçla kurulmuştur. Tevkelev'in büyük atası Tevkel, Moskova'nın desteğiyle Kasım ve Kazan hanlığı da yapmış olan Şah Ali ile birlikte Moskova'nın hizmetine girmiştir. Doğrudan Moskova'nın adamı olan Şah Ali'nin bütün ömrü açıklamalarda değinildiği üzere, Ruslar adına Kazan Hanlığı'na karşı yürüttüğü mücadelelerle geçmiş olup, Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar'ın eline geçmesinden sonra da Moskova askerlerine komutanlık yapmıştır. Herhangi bir bilgi yoksa da Tevkel'in Şah Ali'nin Kazan Hanlığı'na karşı mücadelesine katıldığı kesindir. Kasım Hanlığı'nın ve Moskova Knyazlığı'nın değişik şehirlerinde kendilerine Ruslar tarafından bir çok toprak verildiği ve soy mensuplarının devlet hizmetine alındıkları bunu doğrulamaktadır. Öyleyse kaynaklarımızda geçen *ordalı, Tatar, soylu (knyaz), Kazanlı, önce Şah Ali'nin daha sonra Moskova Knyazlığı'nın hizmetine girmesi ve soy mensuplarının Moskova devletinde bir takım ayrıcalıklara sahip olmaları* gibi bilgiler, Tevkelevlerin doğrudan veya dolaylı olarak han soyuna dayandığına işaret etmektedir. Ancak, küçük bir ihtimal de olsa Kazan Hanlığı'na karşı başkaldıran etkili boylardan olma ihtimali vardır.

Sonuç olarak Tevkelev soyunun Kazan ve Altın Orda hanları yoluyla Cengiz soyundan gelen Türkleşmiş bir Moğol olduğunu söyleyebiliriz. Hemen ifade etmek gerekir ki, Tevkelev için XVIII. yy'da artık hem etnik, hem de kültürel olarak Moğolluk sözkonusu değildir. Türk veya Moğol soylu olduklarına bakılmadan zikredilen etnik yapılara ait Altın Orda idarecilerine ve tebasına Altın Orda devri ve sonrasında Tatar denildiği için, doğrudan veya dolaylı olarak han soyundan gelen Tevkelev de Tatar'dır.

Özelliklerine Dair

Tevkelev'in doğum tarihi belli değildir. Asıl adı Kutlu Muhammet olan Aleksey İvanoviç Tevkelev'in, çocukluk ve gençlik yıllarına ait bilgiler bulunamamıştır. 1730'ların başlarında Hristiyanlığın Ortadoks mezhebini kabul ederek ismini Aleksey İvanoviç Tevkelev olarak değiştirmiştir (<http://www.orenburg.ru>, 20.12.2003). Tevkelev'in, müslüman olduğu yönünde bilgiler de mevcuttur. 1763 yılında Orenburg Genel Valisi olarak atanması gündeme geldiğinde Rus Dış İşleri, müslüman olduğu ge-

rekçesiyle bu atamaya engel olmuştur (Kraft 1898b: 101). Levşin (1996: 181) de “*Tatar olduğuna göre müslümandır*” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Tevkelev’in müslüman olduğunu işaret eden Rus Dış İşleri raporundaki kayıt, onun geçmişine işaret etmektedir. Asıl amaç eskiden müslüman olan Tevkelev’e; Kazak, Başkurt, Tatar gibi aralarında hem soy, hem de din birliği bulunan halkların idaresinin verilmek istenmemesidir. Kutlu Muhammet her ne kadar isim değiştirmiş ise de, gerek asıl, gerekse Rusça isminin sonunda geleneğe uygun olarak hep Tevkelev soy ismini taşımış olup soyadıyla meşhurdur.

Her ne kadar çocukluk ve gençlik dönemine ait bilgi bulunamamışsa da, zamanına göre çok iyi bir eğitim aldığı kesindir. İdil-Yayık ve Türkistan coğrafyasında konuşulan Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek vd. Türk lehçeleriyle Farsça’yı iyi düzeyde bilmektedir. Rusya’dan, zikredilen bölgelerdeki Türk devlet ve topluluklarına ve buralardan Rusya’ya gönderilen birçok ferman, mektup, rapor onun tarafından yazılmış veya çevrilmiştir (KRO 1961). Ayrıca 1737 yılında Osmanlı, Rus-Avusturya savaşı sonunda yapılan Nemir konferansında Osmanlı ile Rus ve Avusturya heyetleri arasındaki görüşmelerde tercümanlık yaptığına bakılırsa (Vitevskiy 1889: 76; Solovyev 1963: 434-435), iyi düzeyde Almanca ve Osmanlı Türkçesi’ni de bildiği anlaşılmaktadır.

Tevkelev’in tek özelliği dil bilmesi değildir. Yazdığı raporlardan anlaşıldığı kadarıyla iyi bir sosyolog, psikolog ve etnologtur. Özellikle Başkurt, Kazak ve Tatar Türklerinin yaşam biçimlerini, gelenek-göreneklerini, davranış biçimlerini, giyim-kuşam ve yiyecek-içeceklerini, iç ve dış meselelerini, bunlara ilaveten yaşadıkları coğrafyanın özelliklerini çok iyi bilmektedir. Bütün bunlar ona bozkırlı Türk insanıyla (Başkurt, Kazak, Tatar vd.) ne zaman, nasıl konuşulması gerektiğini öğretmiştir. Başkurtlar ve Kazaklar arasında sevilip sayılmasının sebebi budur. Onlara kendilerinden biri gibi yaklaşmıştır. Kaynaklarda ve araştırmalarda akıllı, ileri görüşlü, politik, etkileyici hitabeti ve yüksek ikna gücü olan birisi olarak zikredilmektedir (Kraft 1898a: 24; Levşin 1996: 181-182; Yerofeyeva 1999: 194).

İşte bu özellikleri nedeniyle erken yaşlarda XVIII. yy.’ın başlarında I. Petro (1689-1725) döneminde, Rus Dış İşleri Gizli Servisi’nde doğu dilleri tercümanı olarak çalışma hayatına başlayan Tevkelev, kısa sürede XVIII. yy. Rus Doğu Siyaseti’nin en önemli simalarından biri haline gelmiştir. I. Petro döneminde A. P. Volinskiy, F. İ. Soymonov, A. B. Çerkasskiy ve İ. Krillov ile birlikte bu politikanın belirlenmesinde önemli görevler üstlenirken, XVIII. yy.’ın 30’lu yıllarından itibaren de Rus devle-

tinin güney doğu, yani Türkistan yönünde genişlemesinde ve bu politikanın hayata geçirilmesinde adeta tek başına uygulayıcı rolünü üstlenmiş çok başarılı bir diplomattır.

Diplomatik kariyerine I. Petro döneminde (1689-1725) başlayan Tevkelev, başarılarla dolu çalışma hayatında II. Petro (1727-1730), Anna İvanovna (1730-1740) ve Yelizaveta (1740-1761) dönemlerinde İdil-Yayık ve Kazakistan meselelerinde aktif olarak görev yapmıştır. 1763 yılında, II. Yekaterina (1762-1796) zamanında, Orenburg Genel Valiliği mücadelesine ve Kazakların idaresine yönelik düşüncelerine bağlı olarak görevine son verilen Tevkelev, 1766 yılında ölmüştür.

İlk Faaliyetleri

Erken yaşlarda Rus Dış İşleri Gizli Servisinde doğu dilleri tercümanı olarak göreve başlayan Tevkelev'in bilinen ilk faaliyeti 1711 yılına aittir. 1711 yılında Osmanlı devleti ile Rusya arasında gerçekleşen Prut Savaşı'na, I. Petro'nun tercümanı olarak katılmıştır (<http://www.bashedu.ru/encikl/t/tevklevy.htm>, 20.12.2003).

Tevkelev'in bir sonraki görevi, zenginliklerinden ötürü I. Petro'nun rüyalarına girdiği iddia edilen Hindistan'la ilgilidir. I. Petro'nun emriyle Amu-Derya havzasındaki altın madenlerinin yerini tespit etmek, Hive Hanlığı başta olmak üzere Hazar'ın doğusundaki bölgeyle ilgili bilgi toplamak üzere Astrahan'dan Hazar yolu ile Hive'ye gönderilen, Knyaz Bekoviç Çerkasskiy'in ekibine dahil edilen ve Hive üzerinden aynı maksatlarla Hindistan'a gönderilmek istenen Teğmen Kojin'in bu teklifi reddetmesi ve bu haberin I. Petro'ya ulaşması üzerine 1716 yılında, Çar'ın emriyle Kojin'in görevi Tevkelev'e verilmiştir (Hanıkov 1851: 285).

Tevkelev, Çerkasskiy'in ekibiyle birlikte Hazar üzerinden hareket edecek, Şemahi'ye gelecek, oradan Hindistan'a geçecek, yol üzerindeki ülkelerle ilgili bilgi toplayıp haritasını çıkaracaktı. Ancak Hazar üzerinde ilerlerken denizde çıkan fırtına onu Astrabad'a sürükleyince, planlananın aksine gelişmeler olmuş ve Astrabad valisi tarafından esir alınarak tutuklanmıştır. Hadisenin Rusya'da duyulması üzerine İran'a özel elçi olarak gönderilen A. P. Volinskiy'in girişimleri sonucunda kurtarılan Tevkelev, bu sırada Çerkasskiy ve ekibinin Hive Han'ı Şir Gazi (1715-1728) tarafından öldürülmesine bağlı olarak, merkezden gelen talimat üzerine Petersburg'a dönmüştür (Hanıkov 1851: 297; Yorulmaz 2002: 106). Böylece Tevkelev'in bu girişiminden bir netice alınamamıştır.

Tevkelev, 1722 yılında Osmanlı devleti ile Rusya'yı savaşın eşiğine getiren, I. Petro'nun Kafkas (İran, Azerbaycan) seferine katılır. I. Petro'ya yakın olduğu anlaşılan Tevkelev, savaş sırasında ve dönüşünde Astrahan'da, Çar'ın doğu politikası içinde önemli bir yer işgal eden Kazaklar ve Kazak coğrafyasıyla ilgili görüşlerini öğrenme imkanı bulmuştur. Tevkelev'e, bozkırlı ve basit düşünceli olarak nitelendirdiği Kazakların işgal ettikleri coğrafyanın Rusya'nın menfaatleri açısından ne kadar önemli olduğunu anlatan Çar, ancak Kazak bozkırı üzerinden Hindistan başta olmak üzere diğer Asya ülkeleriyle yakın ilişki içerisine girilebileceğinden bahsetmiş, bu özelliğiyle Kazak bozkırının bütün Asya ülkelerinin *anahtarı ve kapısı* olduğunu ifade etmiştir. Kazak Ordası tam bağımlı hale getirilemese de hiç olmazsa bir kağıtla (tabi-metbu / vassal-suzeren ilişkisi) Rusya'nın mandasını kabule mecbur bırakılması için ne kadar büyük olursa olsun hiçbir masraftan kaçınmayacağını, 1 milyon rubleye kadar masraf yapabileceğini ifade eden Çar, eğer Tevkelev'in gayretleri sonucunda böyle bir durum gerçekleşecek olursa, onu ziyadesiyle ödüllendireceği sözünü vermiştir (Tevkelev 1852: 15).

Ancak I. Petro'nun ölümü o gün için herhangi bir girişime izin vermemiş, hatta bu meselenin sekiz yıl kadar rafa kaldırılmasına neden olmuştur. Kazak bozkırı başta olmak üzere bütün Türkistan'ın işgaline yönelik, I. Petro'nun bir kısmını verdiğimiz bu düşünceleri, Tevkelev'in notları sayesinde günümüze kadar gelmiştir.

Tevkelev'in Kazak Bozkırındaki Tarihi Misyonu

I. Petro döneminde, Rus doğu politikasının önemli simalarından biri haline gelen Tevkelev, asıl çıkışını 1730'ların başında yaptı. Onun bu başarıya ulaşmasında, Küçük Cüz Kazakları Han'ı Ebu'l Hayr'ın katkısı da büyüktür. Ebu'l Hayr, 1730 yılında Rusya'dan alacağı yardımla bütün Kazakların hanı olabileceği düşüncesiyle Rus uyruğuna girmek için elçileri vasıtasıyla Rusya'ya müracaat etti. I. Petro politikalarının takipçisi Anna İvanovna, bütün Kazakları Rus uyruğuna aldığına dair bir ferman hazırlayıp, hem bu fermanı teslim etmek, hem de kendi adetlerine göre sadakat yemini ettirmek üzere Kazaklara gönderilecek bir elçilik heyetinin hazırlanması talimatını verdi. Bu heyetin başına da bir zamanlar I. Petro ile Kazak bozkırını ne şekilde Rus uyruğuna alacaklarını konuşan Tevkelev getirildi. Henüz sıradan bir tercüman olan Tevkelev'in, böylesine ciddi bir görev üstlenmiş olan heyetin başına getirilmesi tesadüfi değildi. Çalışmanın başında zikrettiğimiz özellikleri ve Rus doğu politikasının mimarlarından birisi olması bunda asıl etken oldu.

Araştırmacılardan, soylulardan, askerlerden ve bürokratlardan oluşan kalabalık bir ekiple Kazak bozkırına doğru yola çıkan Tevkelev'e, gittiğinde nasıl davranması gerektiğini gösteren, geçip gördüğü yerlerdeki her şeyi, konuşmaları, ayrıca Kazaklara ait toplayabileceği her türlü bilgiyi gizlice kaydetmesi istenen bir de talimatname verildi (KA 1936: 190-193; KRO 1961: 42-44). Tevkelev, 6 Ekim 1731 tarihinde Ebu'l Hayr'ın bulunduğu yere ulaştı. Ancak Hindistan'a gönderilmesinde olduğu gibi beklenmediği hadiselerle karşılaştı ve daha ilk günden, 24 Kasım 1732 tarihinde Kazak bozkırından ayrılışına kadar birçok defa ölümlerle karşı karşıya geldi ve adeta Kazaklar arasında tutsak hayatı yaşadı. Ebu'l Hayr'ın talebi uyarınca Kazakların, Rus uyuşuna alındığına dair ferman, getirdiği ve yemin ettireceği duyulunca, Tevkelev'e karşı büyük bir öfke meydana geldi. Kazaklar, Tevkelev'e saldırıp onu öldürmek istediler. Tevkelev, başlangıçta bu durumdan hiçbir şey anlamadı. Ancak daha sonra Ebu'l Hayr'ın, bütün Kazakların Rus uyuşuna girmek istedikleri şeklinde elçileri aracılığıyla Rus başkentine gönderdiği haberin, Kazak ileri gelenlerinden ve halktan habersiz alındığını, bunun Han'ın Rus tarafını etkileyebilmek için kendi uydurduğu bir yalan olduğunu öğrenince, hem Kazakların öfkelerini, hem de nasıl bir durumla karşı karşıya olduğunu anladı (Yorulmaz 2002: 109-110). Bu durum karşısında, Rusya'ya geri dönmek ya da Kazakları ikna etmek gibi iki yol vardı. Ancak Tevkelev'in gelişle çılgına dönen Kazaklar, geri dönmesine de izin vermiyorlar, onu öldürmek istiyorlardı (Levşin 1996: 182). Durumun çok ciddi olduğunu gören ve Ebu'l Hayr'ın da kendisini koruyamayacağını farkederek Tevkelev, beraberinde getirdiği, Kazakları iyi tanıyan Başkurt ileri gelenlerinden bu işten kurtulmanın yollarını sordu. Başkurtlardan aldığı tavsiyeler üzerine, Kazaklar arasında Han'dan daha saygın ve varlıklı biri olarak bilinen, 1710 yılındaki Cungar savaşlarının başkomutanı Bögenbay (Bugenbay, Bukenbay, Bekenbay) Batırla, görüşüp, onu kendine çekmeyi başardı. Bögenbay, Tevkelev'i korumaya ve öfkeli Kazakları Rus uyuşuna girmeleri için ikna etmeye söz verdi. Tevkelev, Bögenbay'dan sonra Eset Batır ve Huday Nazar Mirza gibi diğer etkili iki ismi de kendi tarafına çekmeyi başardı. Onlar da koruyacaklarına ve Kazakları Rus uyuşuna sokmak için çaba sarf edeceklerine söz verdiler. Tevkelev bunları, para ve çeşitli kumaş hediyeler vererek ödüllendirdi. Bögenbay, İmparatoriçe'ye para için hizmet ettiği manası çıkarılmaması için bunları kabul etmedi (Yorulmaz 2002: 112-114). Gittikçe saldırıların dozunu artıran Kazaklar, Tevkelev ile Ebu'l Hayr'ın maksatlarını net bir şekilde öğrenmek ve onları hesaba çekmek için 10 Ekim günü bir toplantı tertip ettiler.

Toplantıda öfkeli Kazaklara, kendisinin suçsuz olduğunu, Han'ın müra-caatı ve İmparatoriçe'nin görevlendirmesi üzerine orada bulunduğunu ve elçilik yaptığını ifade etse de Kazaklar, oraya Kazakların askeri durumunu öğrenmeye geldiğini ve dönünce savaş açacaklarını, bu bakımdan sağ gönderilmemesi gerektiğini bildirip öldürmek istediklerini söylediler. Bu duruma sinirlenen, bozkır insanını da iyi tanıyan, toplantı öncesinde gizli gizli yaptığı görüşmelerle kendisine taraf, sayıca az ancak, etkili bir grup da toplamış olan Tevkelev, bütün meziyetlerini konuşturup Rus devletini öven, yücelten, Kazakları aşağılayan belki de hayatının en önemli diyebileceğimiz, dinleyenleri hayretler içinde bırakan konuşmasını yaptı. Rus devletinin büyüklüğünden, gücünden bahsedip, Rus uyuğu halklarla tehdit edip, Kazakları kendi yurtlarında vahşi hayvanlara benzetip aşağıladı. Adam gibi yaşayabilmenin tek yolunun Rus devletinin koruyuculuğuna girmek olduğundan ve bunun Kazaklara sağlayacağı ekonomik yararlardan uzun uzadıya bahsetti. Bu konuşma, bir kısım Kazakları daha da öfkelenendirirken, bir kısmının da Tevkelev'in konuşmalarından aksi yönde etkilenmelerini sağladı. Toplantı sonunda Bögenbay'ın Kuran üzerine yemin etmesiyle 29 kişi Rus uyuğuna geçmek için yemin etmiş ve böylece Tevkelev kalabalık olmamakla birlikte etkili bir grubun sadakatini sağlamayı başarmıştır (KRO 1961: 53-54).

Yemin edenleri, cüzi paralar ve kumaş hediyelerle ödüllendiren Tevkelev, Rus devletinin yapılan hiçbir iyiliği unutmadığını, yemin edenlerin İmparatoriçe tarafından büyük bir şekilde ödüllendirileceğini söyleyerek (KRO 1961: 53-54), bu kişilerin Rusya gibi büyük bir devlet nezdinde önemli kişiler olduklarını muhaliflere göstermek istemiştir. Tevkelev, son derece etkili olan bu propagandasını Kazak ileri gelenlerini etkilemek için her fırsatta yapmış, başarılı da olmuştur.

Bu gelişmeden sonra Tevkelev, ölüm korkusundan kurtulamamışsa da, Kazakları, Rus uyuğuna ikna edeceğine inanmaya başlamıştır. Bu nedenle beraberindekileri bir yolunu bulup Rusya'ya gönderen Tevkelev, Ebu'l Hayr ile birlikte Aral bölgesine kışlağa gitti. Aral civarına geldikten sonra muhalif grubun saldırıları sebebiyle daha sıkıntılı günler yaşamaya başladı. Küçük Cüz'deki muhaliflere, Orta Cüz'deki muhalifler de eklendi ve saldırılar ciddi boyutlara ulaştı. Aral kıyısında meydana gelen bir saldırıda, beraberindekilerden birisinin kendisini feda etmesiyle canını kurtarabildi. Ölüme çok yakın olduğunu farkederek ve Ebu'l Hayr'ın da kendisini artık koruyamadığını gören Tevkelev çareyi, kendi avulı (köy) ile kışlağa gitmiş olan Bögenbay'ı çağırılmakta buldu. Bögenbay geldi ve Tevkelev'i korumasına aldı, böylece saldırıların sayısı ve şiddeti azaldı.

Tevkelev, saldırılara rağmen önceden kendi tarafına çektiği etkili Kazaklar vasıtasıyla yoğun bir şekilde her türlü yöntemi kullanarak propagandasına devam etti. Bunun neticesinde, 9 Aralık 1731 tarihinde Karakalpak Han'ı Kaip ile aynı ayın 20'lerinde de Orta Cüz Kazakları Han'ı Semeke, Rus uyuşuna girdiklerine dair sadakat yemini edip, Rusya'nın şart koştuğu "İmparatoriçe'nin dediği yere gitmeyi, amanat⁶ vermeyi, Rus sınırlarını korumayı, vergi vermeyi ve sadakatle İmparatoriçe'ye hizmet etmeyi" kabul ettiler (KRO 1961: 61, 63-64). Bu gelişme katılımların artmasını ve Rus yanlılarının güçlenmelerini sağladı. Artık eskisinden rahat davranan ve bu işi başardığına inanan Tevkelev ve taraftarları, 5 Ocak 1732 tarihinde Küçük Cüz, Orta Cüz ve Karakalpaklar adına Rus başkentine, uyuşu girdiklerini ve şartnameyi kabul ettiklerini belirten mektuplar yazdılar (Yorulmaz 2002: 119).

Tevkelev, Kazaklara bir belge imzalatırarak I. Petro'un 1722 yılındaki hayallerini böylece gerçekleştirmiş oldu. Bu belgeyle, hem Kazaklar arasından Rus taraftarı etkili bir grup elde edilmiş, hem de Rus devletinin Kazak topraklarında ilerlemesi ve hak iddia etmesi için gerekçe temin edilmiş oldu.

Rus uyuşluğuna girildiğine dair imzalar atılmış ise de Tevkelev, Rusya'ya dönememiştir. Bu gelişmelerden sonra muhalif grup, onun gizlice kaçacağını ve Kazak topraklarında yaşadıklarından sonra kesinlikle öç alacağını düşünerek, yaşadığı bölgeyi kontrol altına almış, Ebu'l Hayr'a baskı yaparak gönderilmemesi ve öldürülmesi yönündeki taleplerini yinelemişler. Bu sıralarda Tevkelev'le ilgili hiçbir bilgi ulaşmıyor; Rusya, öldürüldüğünü veya esir edildiğini düşünüyordu. Esir olması ihtimaline karşılık kefaletle kurtarılması amacıyla Ufa Valiliği'ne para bile gönderilmişti.

Diğer taraftan İdil Kalmukları idarecilerinden Dorji ve Lobji Nazarovlar, Ebu'l Hayr'a elçi göndererek, Tevkelev'e inanmamasını isteyip birlikte Rusya'ya karşı savaşmayı teklif ediyorlardı ki, onların bu hareketleri muhalif gruba güç veriyordu (KRO 1961: 73, 77, 79).

Bütün bunlar, Tevkelev'in Kazaklar arasındaki çalışmalarını engellemedi. O, faaliyetlerine aralıksız devam etti. İmzaların atılmasından sonra, bu defa başta Ebu'l Hayr olmak üzere Rus uyuşuna girenleri baskı altına almaya çalıştı ve Rus devletinin düşüncelerini onlara aşlamaya başladı. Kendisine verilen talimatnameyi hiç taviz vermeden olduğu gibi uyguladı. Her fırsatta Ebu'l Hayr'a, beklentilerinin gerçekleşmesinin, *şartnameye bağlı kalarak İmparatoriçe'ye sadakatle hizmet etmesine* bağlı olduğunu vurguladı. Kazak bozkırına gelişinden ayrılışına kadar bıkmadan, usan-

madan her yerde bunları tekrar etti. Belirli bir süre sonra artık onlar, İmparatoriçe, sadakat ve hizmet kelimelerini kullanmadan Tevkelev ile konuşmaz hale geldiler. Adeta Rusya'ya hizmet edebilmek için birbirleriyle yarışa girdiler. Tevkelev, bu kişileri üç beş kuruş ve birkaç metre bezle ödüllendiriyor, bunun güçlü Rus devletinin onlara verdiği değerin göstergesi olduğunu söylüyor, her birisinin ayrı ayrı Rusya nazarında önemli kişiler olduklarını ifade ediyor, bozkırda ayrıcalıklar peşinde koşan ve birbirlerine üstünlük kurma mücadelesi içinde bulunan Kazak ileri gelenlerini peşinden koşturmaya çalışıyordu.

Bir taraftan bu gelişmeler olurken, diğer taraftan Orta Cüz'deki muhalif grup, Tevkelev'i öldürmek üzere tekrar harekete geçti. Ebu'l Hayr'a gönderilen muhalif grup elçileri, iyilikle Tevkelev'i kendilerine teslim etmesini, aksi takdirde kendisini de kötü bir akıbetin beklediğini bildirdiler. Taraf-tarlarıyla bir toplantı yapan Ebu'l Hayr, artık Kazak bozkırında Tevkelev'i korumanın imkansız olduğu gerekçesiyle, her şeyi göze alarak gönderilmesine karar verdi. Karar Tevkelev'e bildirildi. Tevkelev'in son derece mutlu olmasına yol açan bu karardan sonra, 24 Kasım 1732 tarihinde Rus uyuğuna giren hanların temsilcileriyle büyük bir koruma birliği eşliğinde Tevkelev, amanat (rehine)ları da yanına alarak, muhaliflerin bütün tehdit ve engellemelerine rağmen Rusya'ya doğru hareket etti. Yol boyunca Tevkelev'den halkıyla arasının açılmasına neden olan, Kazakları Rus uyuğuna sokabilmek ve onu koruyabilmek için verdiği uğraşları İmparatoriçe'ye anlatmasını isteyen Ebu'l Hayr, kendisinden İmparatoriçe'ye sadakatle hizmet etmek ve antlaşmaya bağlı kalmak gibi cümleleri duymuştur. Tevkelev, can güvenliğini sağlamak amacıyla kendisine eşlik eden, bir nevi vedalaşma töreni diyebileceğimiz bu yolculuk sırasında dahi Han'ın sadakatini pekiştirmeye çalışmaktan da geri kalmamıştır.

Tevkelev, 2 Ocak 1733 tarihinde Ufa'ya ulaştı, oradan Petersburg'a hareket etti. Tevkelev'in beklenmedik bu gelişti Rus başkentini sevince boğdu. Petersburg onu esir sanıp kefaletle kurtarmayı düşünürken Tevkelev, Levşin'in (1996: 184) ifadesiyle muzaffer bir komutan edasıyla başkentte görünmüş, Kazakların, buna ilaveten Karakalpakların Rus uyuğuna girdiklerini müjdeleyen, Rus devleti için inanılması zor, bir o kadar da hoş haberler getirmiştir. Ayrıca Kazaklar ile Karakalpaklar'ın elindeki Rus ve Rus uyuğuna tabi esirleri kurtarmış olması da ayrı bir sevince sebep olmuştur.

Batıdan ve güneyden, sıcak denizlere inme imkanı bulamayan ve bu nedenle Türkistan üzerinden zenginlikler ülkesi Hindistan başta olmak

üzere, Güney Asya ülkelerine ulaşmak şeklinde doğu politikasını belirleyen Rusya, Tevkelev'in bu büyük başarısı ile doğu politikasının gerçekleşmesi yolundaki en önemli engellerden birisi olan ve I. Petro'nun bu nedenle "bütün Asya ülkelerinin anahtarı ve kapısı" dediği Kazak ülkesine sahip olmuştur. Üstelik bu ülkenin sahipleri, *İmparatoriçe'nin dediği yere gitmeyi, vergi vermeyi, Rus sınırlarını korumayı ve buna ilaveten han ve ileri gelenlerin çocuklarından amanat vermeyi* kabul etmişlerdir.

Sömürgecilik yarışında Batı Avrupa ülkelerinden geri kalan ve onlarla bu yarışta, uzak ülkelerde mücadeleye giremeyen Rusya, Tevkelev'in bu başarısıyla dünyanın büyük güçlerinin siyaset arenasından uzakta, kendisiyle mücadele edemeyecek kadar güçsüz ve sürekli birbirleriyle mücadele halindeki hanlıkların bulunduğu Türkistan coğrafyasında hem de hiç bir savaşa girmeden askeri, ekonomik, siyasi herhangi bir bedel ödemedi Hindistan'ın anahtarına ve kapısına sahip olmuştur.

Hiç kuşkusuz bu, çok büyük bir başarıdır ve Tevkelev'e aittir. Bu başarı büyük sıkıntıların neticesinde gelmiştir. 1762 yılında yazdığı günlüğünde, bu başarı öncesinde Kazak bozkırında yaşadığı sıkıntılardan bahseden Tevkelev, kendi canını tehlikeye atarak, sadece vatana ne kadar sadakate hizmet ettiğini göstermek istediğinden, bunu gerçekleştirirken iki yıla yakın ölüm korkusuyla yaşadığından ve defalarca ölüm tehlikesi atlattığından, açlığa tahammül etmek zorunda kaldığından, talimatnameyi uygulayabilmek için gece gündüz dinlenmeden çalıştığından ve bunları yaparken Kazakların adetlerini, mizaçlarını bilen birisi olarak her türlü imkanı kullandığından ve bu çalışmanın sonunda Kazakları, Rus uyuğuna sokarak mutlu sona ulaştığından, bütün bunlar için devlet hazinesinden 500 rublesi yol masrafı olmak üzere toplam 2900 ruble harcadığından bahseder (Tevkelev 1852: 16).

Tevkelev, hakikaten canla başla Kazakları, Rus uyuğuna sokabilmek için çaba harcamıştır. Öldürülme riskine rağmen geri dönmeyi veya kaçmayı hiç düşünmemiştir. Kendi ifadesiyle "sadakatinin ispatlamaya" çalışmıştır. Rus devletinin öldürüldüğünü veya esir edildiğini düşündüğü sıralarda onun bütün çabası, talimatnameyi taviz vermeden uygulamaktır. En zor günlerinde bile devlet bütçesi adına birkaç kuruşla bir iki metre bezin hesabını yapmış, kendi yanına çekmeye çalıştığı Kazak ileri gelenlerine verdiği para ve hediyelerde çok cimri davranmıştır. 1722 yılında I. Petro'nun Kazaklara imzalatılacak bir belge uğruna 1 milyon rubleyi gözden çıkardığı ve 1734 yılında da Orenburg Araştırma Ekibi başkanı Krillov'a 3 bin yarımcısı olarak da Tevkelev'e yıllık bin ruble maaş bağlandığı düşünülürse;

Tevkelev'in harca-yabilme yetkisi olmasına rağmen kendi masrafları da dahil olmak üzere toplam 2900 ruble harca-yarak ne kadar cimri davrandığı ve devlet bütçesini nasıl koruduğu daha iyi anlaşılır.

Tevkelev, Kazak bozkırında bulunduğu sıralarda, her fırsatta Ebu'l Hayr'a akıl vermiş, onu yönlendirmeye, hatta kendisi gibi düşünmesini sağlama-yaya çalışmıştır. Nitekim belirli bir süre sonra Ebu'l Hayr, Tevkelev'in ağzı-yıla konuşur hale gelmiştir. Tevkelev, Ebu'l Hayr'a, İmparatoriçe'den kendi yerleşim yerine yakın bir yere şehir kurmasını istemesini, bu gerçekleştiği takdirde bu şehirde, hem düşmanlarından korunacağını, hem de burada Rusya ile yapacağı ticaretten büyük faydalar sağlayacağını anlatıp, uzun uzadıya bu şehrin faydalarından bahsederek Han'ı buna ikna etmiştir (Tevkelev 1852: 16). Bu fikir aklına iyice yatan Han, bir müddet sonra Tevkelev'den, İmparatoriçe'nin kendisine bir şehir kurmasını istemeye başlamıştır. Kendi düşüncelerinin Han tarafından dile getirildiğini gören Tevkelev, bu defa her zamanki tavrıyla geri çekilmiş, böyle bir şehrin kurulabilmesinin, onun İmparatoriçe'ye sadakatle hizmet etmesine bağlı olduğunu söyleyerek, sadakatini göstermesini istemiş, bundan böyle Rusya'dan gelecek taleplerin koşulsuz gerçekleşmesine zemin hazırlamaya çalışmıştır (Yorulmaz 2002: 124-125).

Hiç kuşkusuz Kazak sınırına şehir kurulması meselesi Rus doğu politikasının bir parçasıydı. Şehir, Kazak çıkarları için değil, Rusya için kurulacaktı. Rusya, IV. İvan'dan beri Orta Asya ticaretini bu bölgede eline geçirebil-mek için büyük çaba sarfetmişti. Coğrafi keşiflerle birlikte, Türkistan'dan geçen doğu-batı yönündeki ticaret yolları denizlere kayınca, bölge tüccarları siyasi yapının bozuk olmasına da bağlı olarak uzak ülkelerle ticaret yapamaz hale gelmişlerdi. Rus idaresi, Tevkelev gibi doğu uzmanlarının raporları doğrultusunda Türkistan'ın siyasi durumundan da faydalanarak, bu bölge ve diğer Asya ülkeleri tüccarlarını kendi sınırlarının güneylerinde kuracağı şehirlere çekerek ticareti geliştirmeyi, hem kendi mallarına pazar açmayı, hem de ticari olarak bölgeyi kendine bağlamayı düşünmekteydi. İşte Tevkelev'in Ebu'l Hayr'ı yönlendirmesi sonucunda, Han'ın İmparatoriçe'den istediği şehir kurulması fikrinin altında yatan düşünce bu idi.

Tevkelev, bu büyük görevi başarıyla yerine getirdikten sonra, Kazak bozkırında Rus idaresinin tesis edilmesinde de üst düzey görev aldı. Ebu'l Hayr'ın elçilerinin Rus başkentinde şehir meselesini gündeme getirmeleri üzerine, Knyaz İvan Krillov'un hazırladığı rapor da dikkate alınarak 18 Mayıs 1734 tarihinde İmparatoriçe'nin emriyle "Orenburg Araştırma Ekibi" teşkilatlandırıldı. Başkanlığına İvan Krillov, yardımcılığına ise -Kazak ve

Karakalpıkları Rus uyruğuna sokarak Rus devletine yapmış olduğu hizmetlerin karşılığı olarak kendisine albaylık rütbesi verilen ve ayrıca 1000 rublelik maaş bağlanan -Tevkelev getirildi (Yorulmaz 2002: 130).

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Krillov ve Tevkelev; askerlerden, araştırmacılardan ve işçilerden oluşan bir ekiple şehrin kurulacağı Or nehrine doğru 11 Nisan 1735 tarihinde hareket ettiler (Vitevskiy 1889: 139-141). Ancak bu sırada Başkurtlar isyan etti. Kısa sürede bütün Başkurt coğrafyasına yayılan isyan, çalışmaları engellediyse de Orenburg Araştırma Komisyonu, 15 Ağustos'ta Or nehri ağzına, Orenburg (şimdiki Orsk) şehrini kurmayı başardı. Bu şehre ilaveten bölgede sık sık vuku bulan Başkurt isyanlarına daha çabuk müdahale edebilmek ve bölge halklarının birlikte isyan etmelerini engellemek amacıyla Yayık ve Sakmar askeri hatları kuruldu. Bir taraftan bu çalışmalar yürütülürken, diğer taraftan da isyan eden Başkurtlara karşı amansız bir mücadele başlatıldı. Gerek askeri hatların kurulmasında, gerekse Başkurt isyanlarının bastırılmasında Tevkelev öne çıkan isimlerin başında yer aldı. 1735-1742 yılları arasında Başkurtları cezalandırmak için kurulan askeri birliklere (karatelnıy otryad: tenkil müfrezesi) komutanlık eden Tevkelev, acımasızlığıyla ün yaptı.

1736 yılı başlarında, şimdiki Krasnokamsk şehrinde yaşayan Balıkçın koluna (bölge) ait Başkurtlara karşı isyanı bastırmak için uyguladığı son derece acımasız ve akıl almaz işkence metotları Başkurt halkının hafızasından hala silinmemiştir (Rıçkov 1896: 20; Akmanov 1995: 51). 1742 yılına kadar devam eden isyanlarında akıl almaz uygulamalarıyla ününe ün katan Tevkelev, mükafaat olarak albaylıktan brigadirliğe (Rus askeri hiyerarşisinde generallikten önceki rütbe) terfi ederken, Başkurt halkı insanlık tarihinin en acı olaylarına tanıklık etmiştir. Başkurt halkı o acı günleri Taftilev (Tevkelev) adıyla ağıtlaştırmış (<http://www.bashedu.ru>, 20.12.2003), Başkurdistan'ın kolonileştirilmesi bu ağıtla dilden dile dolaşarak günümüze kadar gelmiştir.

Diğer Önemli Faaliyetleri

Tevkelev, 5 Ağustos 1737 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya-Avusturya savaşları sonunda yapılan Nemir görüşmelerine katılmıştır. Görüşmeler sırasında, Rus ve Avusturya heyetlerinin taleplerini merkeze iletmek için Osmanlı heyeti kendi tercümanlarını İstanbul'a gönderince, tercüman yokluğundan görüşmeler kesilmiştir. Bunun üzerine Rus ekibinde bulunan Tevkelev, Rus tarafının teklifi ve Osmanlıların kabulüyle Osmanlı ile

Rus ve Avusturya heyetleri arasındaki görüşmelerde tercümanlık yapmıştır (Vitevskiy 1889: 76; Solovyev 1963: 434-435).

Tevkelev, zaman zaman farklı görevler üstlenmiş ise de, esas itibarıyla Kazak meseleleriyle ilgilenmiştir. Kazakların ve Karakalpakların Rus uyruğuna girmelerinden sonra, Orenburg Valiliğinin teşkilatlandırılmasıyla, yeni ülkelerin idaresi bu valiliğe verildi. Bu valilik bünyesinde, gayri Hristiyanlar ve sınır meseleleri ile ilgilenecek bir komisyon kuruldu ve başına da Tevkelev getirildi (<http://www.enc.chel.su>, 20.12.2003). Esasında burada kastedilen, Rusya'ya yeni katılmış olan Kazaklardır. 1739 yılından itibaren bu komisyona başkanlık eden Tevkelev, burada Kazak han, sultan ve aksakallarıyla⁷ devamlı surette irtibat halinde bulundu. Bu görevi sırasında Kazak-Rus ilişkilerini yoluna koymak için bir çok defa Kazaklara gönderildi. Bunlardan ilki 1738 yılında gerçekleşti. Kendi talebi üzerine kurulan Orenburg şehrinin teslim edilmemesine ve Rusya'dan görüşmeler yapmak üzere hiç kimsenin gönderilmemesine kızan Ebu'l Hayr, Vali Tatişçev ile Orenburg'daki görüşmelere gitmemiş, ilişkiler daha ilk yıllardan itibaren bozulmaya başlamıştır. Ebu'l Hayr'ı ikna edemeyen Rus tarafı Tevkelev'i devreye sokarak meseleyi çözüme yoluna gitmiştir. Kazak bozkırına giden Tevkelev, Ebu'l Hayr ile yaptığı görüşmede Han'ı, Orenburg'da Vali Tatişçev ile görüşmesi konusunda ikna etmeyi başarmıştır. Orenburg'a gelen Ebu'l Hayr Han, Tatişçev ile görüşmüş, Tevkelev, Tatişçev ve diğer idarecilerin huzurunda ikinci defa sadakat yemini etmiştir. Han'ın yemininden sonra Tevkelev, hanla birlikte Orenburg'a gelen 150 kadar Kazak'a da diğer çadırlarda sadakat yemini ettirmiştir (Rıçkov 1896: 36-38; Yorulmaz 2002: 142-144).

1741 yılından itibaren Orenburg Valisi Neplüev'in Ebu'l Hayr Han'a karşı uygulamış olduğu tecrit ve denge politikası neticesinde Han ile Vali arasındaki ilişkiler bozulmuş, Kazak-Rus ilişkileri kesilme noktasına gelmiştir. Han, amanatta bulunan oğlunu Hanşa⁸'dan olmayan bir başka oğluyla değiştirmek istemiş, ancak Ruslar onu, hanlık hakkı olmadığı için kabul etmemişler, bunun neticesinde her yıl değişmesi gereken amanat sekiz yıl değiştirilememiştir. Kazak ilişkilerini yoluna koymak üzere 1748 yılında olağanüstü yetkilerle donatılan Tevkelev merkezin talimatıyla Ebu'l Hayr'a gönderilmiştir. Han ile görüşen Tevkelev, onu Neplüev ile barıştırmış, amanat meselesini Rusya'nın isteği doğrultusunda çözmüş, Rus idaresini bozkırda tekrar tesis etmiştir (Levşin 1996: 214; Tevkelev 1852: 17; Yorulmaz 2002: 179-180).

Tevkelev, üçüncü defa 1749 yılında Kazaklara gönderildi. Ebu'l Hayr, 1748 yılında ölmeden önce kızını Cungar Hanı ile evlendirmeye söz vermişti. Onun ölümünden sonra Cungar Hanı bu evlilik için ısrar etmeye başlayınca Nurali Han, kız kardeşini vermeyi kabul etti. Cungarlar, bu evlilik yoluyla Rus hakimiyetindeki Kazak toprakları üzerinde de hak iddia etmeyi düşünüyordu. İki hanedan arasında yapılacak evlilik münasebetiyle Kazak topraklarının Cungarların idaresine geçeceği korkan Rusya, bu evliliğe engel olabilmek için olağanüstü yetkilerle Tevkelev'i tekrar Kazak topraklarına, Nurali Han'a gönderdi. Bu sırada gelin olacak kızın ölmesi Tevkelev'in işini kolaylaştırdı. Tevkelev, Nurali ile görüşüp Kazakların Cungarlara yaklaşmasını engelledi ve Rus idaresini tekrar etkili hale getirdi (Yorulmaz 2002: 193).

1751-1753 yılları arasında Orenburg bölge valisi Neplüev'in gizli bir görevle Moskova ve Petersburg'da bulunması sebebiyle, bu süre zarfında Tevkelev, Neplüev adına Orenburg Valiliği görevini yürüttü (Vitevskiy 1890: 218).

Tevkelev, 1755 yılında Batırşa Molla önderliğinde çıkan Başkurt isyanlarında isyanın bastırılmasında olduğu kadar, Kazaklara sığınan 50 bin Başkurt'un iade edilmesinde de büyük çaba sarfetti. 1755'te Küçük Cüz bölgesine gönderilen Tevkelev, yaptığı görüşmelerden sonra Yayık nehri ni geçip Kazaklar arasına sığınan Başkurtların önemli bir kısmını geri alarak (Kraft 1898b: 47), Başkurt tarihinde yeni bir vahşete imza atmıştır.

1758 yılında Neplüev'in Orenburg Valiliği'nden alınmasından 1759 yılında Davidov'un atanmasına kadar geçici olarak P. İ. Rıçkov'la birlikte Orenburg Valiliği görevini yürüttü (KRO 1961: 731).

1759 yılında Orenburg Bölge Valiliği'ne A. R. Davidov getirildi. Yeni valinin Orenburg'daki görüşmede, Küçük Cüz han, sultan ve aksakallarına çok sert davranması, hatta aşağılayıcı ifadeler kullanması üzerine Küçük Cüz Kazak idarecileri Orenburg'dan ayrılmış ve bunun üzerine Kazak-Rus ilişkileri tekrar bozulmaya başlamıştır.

1757'lerden sonra Çin'in, Cungarya'yı işgal ederek Ulu Cüz Kazakları başta olmak üzere Türkistan coğrafyasının içlerine kadar sokulması, Rusya'yı önemli ölçüde rahatsız etmiş, Kazakistan'a daha fazla önem vermeye başlanmıştır. Orenburg Valiliği'nin uygulamalarından rahatsız olan Kazakların Çin tarafına kaymamaları için yoğun çaba harcayan Rusya, Kazak idarecilerinden gelen şikayetleri de dikkate alarak, Vali Davidov'u değiştirme kararı almıştır.

Bu sırada Rus başkentinde Tevkelev'in Davidov'a karşı bir takım entrikalar tertip ettiği kanaati vardır. Kazaklar arasında, Embi ırmağı boyunca Kazaklar için bir şehir yapılacağı ve Tevkelev'in Orenburg'a vali olacağı konuşulmaktadır. Merkeze göre, Kazaklar ile Orenburg arasındaki ilişkilerin bozulması bu yüzdendir. Rus idaresi Kazakların Çin ile ilişkiye girmesini engellemek, ilişkileri belli bir düzene sokmak amacıyla söylentilere rağmen Tevkelev'e müracaat etmek zorunda kalır. Çünkü Tevkelev, İdil-Yayık bölgesi ve Kazakistan meselelerinde her şeye rağmen vazgeçilmezdir ve o da bunun farkındadır. Uyruluk bağlamında Kazak-Rus ilişkilerinin başlamasından itibaren çıkan her problemi Rus devleti onun sayesinde çözmüştür. İşte bu nedenle İmparatoriçe II. Yekaterina, 1 Haziran 1763 tarihinde Dış İşleri'ne ve Başbakanlık'a gönderdiği yazısında, Tevkelev'in bu meseleye dair tavsiyeleri olduğunu, Kazakların onu dinlediklerini ve ona güvendiklerine işaret edip, Rus devleti adına faydalı, çok fazla bilgi ve tecrübeye sahip olduğunu vurgulamıştır. Başbakan yardımcısı Golitsin'den, Tevkelev'in Vali Davidov'a karşı yaptığı entrikalara aldırmandan, Tevkelev ile bu mesele üzerine görüşüp fikrini öğrenmesini ve bu görüşme sırasında sabırlı olunmasını isteyen İmparatoriçe, ancak bu görüşmeden sonra Golitsin'in ve Dış İşleri'nin düşüncelerini bilmek istediğini, idari anlamda Kazaklara yönelik sistematik uygulamaların bu görüşmelerin neticeleri doğrultusunda gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir (Kraft 1898b: 101).

İmparatoriçe'nin talimatı üzerine harekete geçen Golitsin, Tevkelev'le görüşmüş, ancak onun bu mesele hakkındaki düşüncelerini öğrenme imkanı bulamamıştır. Orenburg Bölge Valisi olmayı düşünen Tevkelev Başbakan Yardımcısı'na, Orenburg'a gönderilip gönderilmeyeceğini öğrenmek istediğini, gönderilmediği takdirde düşüncelerini açıklamayacağını söylemiştir (Kraft 1898b: 101).

Tevkelev, bu sözleriyle Orenburg valisi olmak istediğini üstü kapalı bir şekilde ifade etmiştir. Rus hükümeti de böyle anlamış ve konuyu görüşmüştür. Ancak Rus Dış İşleri'nin İmparatoriçe II. Yekaterina'ya, *Tevkelev'in "müslüman olduğu gerekçesiyle atanmasının uygun olmayaacağı"* şeklindeki kanaatini bildirmesi üzerine böyle bir atama gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Dmitri Volkov'u, yeni Orenburg Bölge Valisi tayin eden İmparatoriçe, Yeni Vali'ye ve ilgili birimlere, *"Tevkelev'in rahat bırakılmasını ve bundan böyle Kazaklarla ilgili hiçbir meseleye karıştırılmamasını"* emretmiştir (Kraft 1898b: 101). Anlaşıldığı kadarıyla II. Yekaterina'nın Tevkelev'le ilgili aldığı bu kararda Volkov'un çekimser tavrı etkili olmuştur. Volkov, Orenburg valisi olarak atanması gündeme

geldiğinde, şiddetle karşı çıkmış ve uzun süre kabul etmemiştir. Volkov, Tevkelev gibi bölgeyle ilgili büyük bir donanıma sahip, aynı zamanda halk tarafından da büyük ilgi gören ve Kazakların vali olmasını istediği bir rakip varken bir şey yapamayacağı ve başarılı olamayacağı düşüncesindedir. Ancak neticede baskılara dayanamayıp kabul etmek zorunda kalmıştır.

Rus devletine yaptığı hizmetleri anlatmakla bitmeyecek olan bir kişinin kendi gayretleriyle Rusya'ya bağladığı bir bölgenin idaresine tayin edilmemesinin sebebi, Rus Dış İşleri'nin müslüman olduğu şeklindeki kanaati gibi gösterilmişse de, gerçek hiç de öyle değildir. Asıl mesele Rus Dış İşleri ile Tevkelev arasında Kazakların idaresi konusundaki görüş ayrılığıdır. Tevkelev, bir türlü istenilen ölçüde Rus idaresinin tesis edilemediği Kazak coğrafyasında, Kazakları tam itaat altına alabilmek ve onlardan en verimli şekilde faydalanabilmek için Kazak bozkırında yürütülmesi gereken politikalarla ilgili P. İ. Rıçkov'la birlikte 1759 yılında detaylı bir rapor (KRO 1961: 571-591) hazırlamış ve üstlerine sunmuştur. Bu raporda, yer alan Kazaklara Yayık ırmağının batısına geçmelerine izin verilmesi, Embi ırmağı boyuna Küçük Cüz Kazakları için bir şehir kurulması ve Kazak bozkırına cezalandırıcı birliklerin sevkedilmemesi şeklindeki bazı öneriler Rus idaresinde kabul görmemiştir. Tevkelev, Yayık ırmağının batısındaki bol sulu ve otlaklı meraların göçebelikle uğraşan Kazaklar için ne kadar önemli olduğunu biliyor, bu bölgeye Kazakların geçişine izin vermek suretiyle onları kendi topraklarını kendilerine yasaklayan Rus idaresiyle barıştırmak ve bu şekilde onların Çin ile ilişkiye geçmelerine de engel olmak istiyordu. Cezalandırıcı birliklerin bozkıra girmesini durdurarak halkın güvenini kazanmak, Embi boyuna kurulacak şehirle de burada Kazak ileri gelenlerine evler yaptırmak suretiyle gözetim altında tutmak niyetindeydi. Tevkelev'in işaret ettiği bu üç mesele, hakikaten Kazaklar ile Rusya arasındaki anlaşmazlıkların ana unsurlarıydı. Rus idaresi, 1742 yılından beri Kazakların geçişine yasak koyduğu Yayık boyları ile batısındaki verimli toprakları, çiftçilere ve balıkçılara kiralamış ve büyük bir bölümüne de Rus Kazaklarını yerleştirmişti. Tevkelev'in bu düşüncesinden Kazaklar da haberdardır. Bu nedenle Vali Davidov'un uygulamalarına karşı çıkan Kazaklar, Tevkelev'in vali olmasını istemişler, Orenburg'la ilişkileri kesip Çin ile ilişkiye dahi girmişlerdir. Ancak Vali Davidov'u değiştirme kararı alan Rus idaresi, Tevkelev'in bu düşüncelerine bağlı olarak atanmasına karşıdır. Dimitri Volkov'u Davidov'un yerine Orenburg Valisi atayan İmparatoriçe, Volkov'un buyruğuna ek olarak yayınladığı buyrukta, Kazakların Yayık ırmağını geçmelerine kesinlikle izin verilmeyeceğinden bahsedip,

Tevkelev'in raporuna atıfta bulunarak, "onun bu meseleyle ilgili olarak olması gerekenden çok fazla şeyler düşündüğünü" vurgulamıştır (Kraft 1898b: 101). İşte; Tevkelev'in Orenburg Valisi olarak atanmamasının gerçek sebebi budur. Burada yeri gelmişken kısaca ifade etmekte yarar vardırki, Tevkelev'in 1763'te başını yiyen bu rapor, Kazaklarla ilişkileri yoluna koyamayan Rus idaresi tarafından, 1776'dan itibaren merkezin emriyle uygulanmaya başlanmıştır (Yorulmaz 2002: 234).

Sonuç

Hakikaten II. Yekaterina'nın talimatından sonra öyle de olmuş ve Tevkelev Kazaklarla ilgili hiçbir meseleyle karıştırılmamıştır. Bu tarihten sonraki belgelerde onun ismine rastlanmamaktadır. Faaliyetlerine ve hayatına dair bulunabilen son haber budur. Rus Dış İşleri Gizli Servisi'nde uzman tercüman olarak çalışırken, 1711 yılında Prut Savaşı'na katıldığı sırada yirmi yaşından küçük olmadığı varsayılır ve bunun üzerine faal olarak görev yaptığını bildiğimiz 51 yıl eklenirse, 1763 yılında yaşının 70'in üstünde olması gerektiği düşünülen Tevkelev, 1766 yılında ölmüştür.

Tevkelev, 51 yıl aktif olarak Rus doğu politikası içerisinde yer almış, bu politikaların hem hazırlayıcılarından hem de uygulayıcılarından olmuştur. Bütün bu hizmetlerinin karşılığında önce, 1734 yılında İmparatoriçe Anna İvanovna (1730-1740) tarafından Kazakları Rus uyuğuna sokarak Rus devletine yapmış olduğu katkılardan dolayı albaylığa, ardından İmparatoriçe Yelizaveta (1740-1761) tarafından 1735-1742 yılları arasında cereyan eden Başkurt isyanlarının bastırılmasında ve İran'a gönderilen elçilik heyetindeki başarılarından dolayı albaylıktan brigadirliğe ve en sonunda 1755 yılındaki Başkurt isyanlarının bastırılmasında ve Kazaklar arasına kaçan Başkurtların iadesindeki katkılarından dolayı da general-mayor (tuğ-generallik)'luğa yükseltilmiştir (Tevkelev 1852: 18-19; Vitevskiy 1890: 216). Hizmetlerine karşılık olarak bu ünvanlardan başka, Ufa bölgesinden Tatarlarla meskun birçok toprak ve birkaç köy de verilmiş (Vitevskiy 1890: 216), edindiği bu mülklerle büyük bir servete kavuşmuştur. 2000'den fazla toprak işçisine de sahip olan Tevkelev'in, yapımına 1760 yılında başlanan ve 1798 yılında tamamlanan Varziano-Alekseyev adında bir bakır döküm fabrikası sahibi olduğu da bilinmektedir. Bu mülkler, miras yoluyla sekunt-mayor olan oğlu Yusuf⁹a intikal etmiştir. Bunlara ilaveten Tevkelev'den oğluna, Ufa bölgesinden 897, Vyat bölgesinden 1130 ve Ryazan bölgesinden 83 toprak işçisi kalmıştır. (<http://www.enc.chel.su>, 20.12.2003).

Tevkelev ve Ebu'l Hayr'ın Kazak topraklarında Rus hakimiyetini kurmaya çalışmaları tarihin bir cilvesi olsa gerek. Çünkü, Tevkelev'in Cengiz soyundan geldiği yukarıda ifade edilmişti. Ebu'l Hayr da Cuci'nin oğlu Tokay Timur neslinden gelmekte olup, Cengiz soyundandır (Yorulmaz 2002: 19). Bir zamanlar Cengiz soyu Rus Knyazlıklarını fethedip, amanat alıp vergiye bağlarken, XVIII. yy. da aynı soyun mensupları bir tarafta Rusya'nın memuru Tevkelev, diğer tarafta Küçük Cüz Kazak Han'ı Ebu'l Hayr, el birliği ile bu defa Türk ülkelerini Rusya'ya bağlama gayreti içine düşmüşlerdir. Ve bunda son derecede başarılı olmuşlardır. Bunu yaparken biri Rus devleti içinde, diğeri de Kazak bozkırında itibar ve güç kazanma peşindedirler. Onların şahsi çıkarları için yürüttükleri bu girişimler bölgede yaklaşık üç asırlık Rus esaretine yol açmıştır.

Ancak, yaklaşık 50 yıllık hizmeti sırasında hem Rusya, hem de Türk halkları tarihinde unutulmayacak işler yapmış olan Tevkelev, Rus devletine, yaptığı bütün hizmetlerine rağmen yaranamamıştır. Rusya'ya kendi gayretleriyle bağladığı ülkenin idaresi bile verilmemiş, bu nedenle büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Sadakatini ispatlamak için canla başla Türk ülkelerini Rus esaretine sokma çabası ve bunu yaparken başta Başkurtlar olmak üzere kendi soydaşlarına karşı uyguladığı insanlık dışı vahşet bile, onun Ruslara yaranmasını sağlayamamıştır. 1759'dan sonra o da işin farkındadır. Çok büyük işler yapmasına karşın bunların o ölçüde değer görmediğini düşünmektedir. Ömrünün sonlarında bir zamanlar hizmet ettiği makamlara çok dargındır, hatta pişmandır. Ancak artık yapabileceği bir şey de yoktur.

İdil-Yayık ve Kazak Türkleri tarihine ait bir çok raporun yazarı da olan Tevkelev'e, Sovyet idaresi gereken değeri göstermemiştir. Rus ve Kazak tarihinde çok önemli izler bırakmış olmasına rağmen ne *Büyük Sovyet Ansiklopedisi (Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya)*'nde, ne de *Kazak Sovyet Ansiklopedisi (Kazah Sovyet Entsiklopediyası)*'nde ona yer verilmiştir.

Günümüzde ise, İdil-Yayık bölgesi Türk ülkelerinde nefretle anılmaktadır. Başkurtların "kasab, cani" dedikleri Tevkelev, Tatar, Kazak vd. arasında da genel olarak çok başarılı işgalci bir Rus diplomatı olarak zikredilmektedir.

Açıklamalar

- 1 Aslen Rus Kazaklarından olan ve Çarlık Rusya hizmetinde bulunan Ye. İ. Puğaçev isimli birisi tarafından 1773 yılında başlatılmış, Rusya'nın Osmanlı devletiyle savaş halinde olmasından dolayı gerekli önlemleri alamamasına bağlı olarak bütün İdil-Yayık bölgesine yayılmıştır. 1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bölgeye askeri birlikler sevk edilmiş ve 1775 yı-

ında bastırılmıştır. Pugaçev'in önderliğinde başlayan bu isyana başta Başkurtlar olmak üzere çeşitli Tatar boyları ile bazı Küçük ve Orta Cüz Kazakları da katılmış ve isyan bölge Türk halkları için milli bağımsızlık hareketine dönüşmüştür. Tafsilen bkz. *Pugaçevuşçına. İz archive Pugaçeva*, I, M-L., 1926; *Pugaçevuşçına*, II, M-L., 1929; N. Sereda, "Pugaçevskiy Bunt po Zapiskam Sovremennika i Oçevidtsa" *Vestnik Yevropi*, Pyaty god, Kniga 5-aya, May, Peterburg, s. 615-644; S. İ. Glebov (Gnediç), *Pugaçev Ye. İ.*, SPB, 1900.

- 2 Şah Ali, son Altın Orda Han'ı Ahmet'in yeğeni olan Şeyh Avliyar'ın oğludur. 1506 yılında doğmuş, 1567 yılında ölmüştür. Babası, 1502 yılında Astrahan'dan Moskova Knyazlığı'na geleterek, Knyaz Vasiliy İoannoviç'in hizmetine girmiştir. Şah Ali, 1516 yılında babasından sonra Kasım tahtına çıkarılmıştır. Ruslar tarafından sürekli Kazan tahtına aday gösterilmiş, 1519-1521, 1546, 1551-1552 yılları arasında olmak üzere üç defa Kazan'da hanlık yapmıştır. Kazan hanlığından Kazanlıların talebi üzerine el çektirilen Şah Ali, Kasım Han'ı olarak atanmıştır. Ömrünün sonlarında Kasım hanlığını bırakan Şah Ali, 1557-1558 yıllarında Polonya ile Moskova arasında yapılan savaşlarda Rus ordusuna komutanlık yapmıştır. 1567'de ölümüne kadar Rus ordusunda komutanlık yapan Şah Ali, Kasım şehrine gömülmüştür. Büyük tahribata uğrayan türbesi günümüze kadar gelmiştir. Tafsilen bkz. V. V. Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskih Tsaryah i Tsaraviçah*, Çast I, Sankt-Peterburg, 1863; M. G. Hudyakov, *Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İnsan, Moskva, 1991 (İzdaniye 3-ye ispravlennoye i dopolnennoye nabrano po tekstu 1-go izdaniya, Kazan, 1923 g.)
- 3 Altın Orda Han'ı da olan Kazan Hanlığı'nın kurucusu Ulu Muhammet'ten sonra oğulları Mahmutbek ve Kasım birbirleriyle mücadele etmişler, bu mücadeleden yenik çıkan Kasım Moskova Knyaz'ı II. Vasiliy Dmitriyeviç Tyomniy (1425-1462)'a sığınmış ve onun hizmetine girmiştir. II. Vasiliy Kazan Hanlığı'yla yapacağı mücadeleleri göz önünde bulundurarak kendine sığınan Kazan Hanı'nın kardeşi Kasım'a şimdiki Ryazan Eyaleti'nin doğu bölgelerinde, merkezi Kasım (asıl adı Meşşer şehridir) şehri olan bir parça toprak vererek Kasım Hanlığı'nı kurdurmuştur. Kasım tahtına han olarak sadece Kasım Han soyundan gelenler değil, Altın Orda ve Kazan Hanlığı'ndan Moskova Knyazlığı'na sığınmış olan han soylu kimselerden atama yapılmıştır. Moskova knyazlarının büyük önem verdikleri bu hanlık Kazan Hanlığı'yla mücadelede büyük işler yapmıştır. 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması ve topraklarının Rusların eline geçmesinden sonra Kasım Hanlığı önemini kaybetmiş ve hanlık toprakları Moskova'nın tayin ettiği komutanlar tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar 1681 yılında Fatıma Sultan Bike'nin ölümüne kadar Kasım Hanlığı varlığını sürdürmüş ise de, 1552'den sonraki hanların gerçek manada siyasi ve idari yetkileri olmamıştır. Kasım soyu, Moskova devletine yaptıkları hizmetlerine karşılık hem Kasım Hanlığı içinde, hem de Moskova devletinin diğer şehirlerinde büyük topraklara sahip olmuşlardır. Kazan Hanlığı'nın yıkılmasına bağlı olarak Kasım Hanlığı'nın önemi kaybolunca han soyu, kendilerine verilen buraları, yerleşerek buraları işletmeye başlamıştır. Bir ta-

kim ayrıcalıklara sahip oldukları anlaşılan Kasım soyuna Moskova Knyazlığı'nda ve Çarlık Rusyası'nda devlet hizmeti imkanı da sağlanmıştır. Bu soydan bir çok kişi zikredilen devletlerin çeşitli kademelerinde önemli görevler yapmışlardır (*Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 11, Moskva , 1973, s. 496).

- 4 Orenburg Bölgesi, kuzeyde Kama, batıda İdil nehirlerinden, güneyde Hazar denizinden, güneydoğu ve doğuda Aral Gölü kıyılarından Sır-derya ve Sarsu'yu takip ederek, Uludağ'a, Uludağ'dan Turgay nehrine uzanan dağlardan Ubagan nehrine kadar olan geniş bir coğrafyayı içine alır. Doğu sınırında bir kesinlik yoktur. Orenburg Bölgesi içinde, Yayık Rus Kazakları, Saratov, Perm ve Vyat Başkırtları, Stavropol Kalmukları ile Kazaklar bulunmaktadır. Orenburg Bölgesi'nin ayrı bir idari yapı olarak ortaya çıkması, Orenburg şehri (şimdiki Orsk şehri) kurmak amacıyla 1734 yılında Orenburg Araştırma Ekibi'nin teşkilatlandırılmasıyla başlamıştır. Belirli bir süre sonra Orenburg Araştırma Komisyonu adını alan bu teşkilat sonradan Orenburg Genel Valiliği'ne dönüştürülmüştür. Merkezi Orenburg şehridir.
- 5 Uyezd, Rus idari sisteminde eyalet merkezine bağlı şehirlere verilen isimdir.
- 6 Amanat, asıl manası emanet olmakla birlikte, rehine manasında terimleşmiştir. Metin içinde, Rusya'nın güvence olarak Kazak han, sultan ve nüfuzlu aksakalların çocuklarını rehine olarak tutması manasındadır.
- 7 Aksakal, Türkistan coğrafyasında halk arasında akıllı, ileri görüşlü, saygın ve tecrübe sahibi yaşlı kimselere denir. Çok yaygın olarak hala kullanılmaktadır.
- 8 Hanşa, hanın birinci hanımının ünvanıdır. Töreye göre sadece hanşadan doğan çocukların hanlık hakkı vardır. Diğer hanımlar bu ünvanı alamazlardı.
- * O da babası gibi din değiştirmiş ve Osip ismini almıştır. Rus ordusunda sekunt-mayorluğa (subay) kadar yükselmiştir. 1773 yılında Pugaçev isyanını bastırırken isyancıların eline esir düşmüş ve öldürülmüştür. Bkz. <http://www.orenburg.ru/culture/encyclop/tom2/t.html>.

Kaynakça

- Akmanov, İ. G. (1995), *Za Pravdivoye Osveşçeniye İsyorii Narodov*, Ufa.
- Buganov, V. İ. (1973), "Kazanskoye Hanstvo", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 11, Moskva.
- , "Ordiskiy Vihod", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 18, Moskva.
- Dobrosmslov, A. İ. (1900), *Turgayskaya Oblast. İstoriçeskiy Oçerk*, Orenburg,
- Donnelli, A. S. (1995), *Zavoyevaniye Başkirii Rossiiyey 1552-1740*, (çev. L. P. Bikbayev), Ufa.
- Glebov (Gnediç), S. İ. (1900), *Pugaçev Ye. İ.*, SPB.

- Hanikov, Ya. V. (1851), "Poyasnitel'naya Zapiska k Karta Aralskago Morya i Hivinskago Hanstva, s İh Okrestnostyami", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, Kn. V, Sanktpeterburg: 268-358.
- Hanikov, Ya. V. (1852), "Svedeniya o Rode Tevkelevih i o Slujbe General Mayora Aleksea İvanoviça Tevkeleva", *Vremennik İmperatorskogo Moskovskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih*, Kn. 13, Moskva: 19-21
- Hayit, B. (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, (Çev. Abdulkadir Sadak), 2. Baskı, Ankara.
- Hudyakov, M. G. (1991), *Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İnsan, Moskva. (İzdaniye 3-ye ispravlennoye i dopolnennoye nabrano po tekstu 1-go izdaniya, Kazan, 1923 g.)
- "Kasimovskoye Tsarstvo", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 11, Moskva, 1973. (Metin içinde BSE, C. 11, 1973 olarak gösterilmiştir)
- Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah (Sbornik Dokumentov i Materialov)*, I, Alma-Ata, 1961. (Arşiv belgelerinin yayımlandığı bir eserdir. Metin içinde "KRO 1961" olarak gösterilmiştir.)
- Kraft, İ. İ. (1898a), *Prinyatiye Kirgizami Russkogo Poddonstva*, Orenburg.
- Kraft, İ. İ. (1898b), *Sbornik Uzakoneny o Kirgizah Stepnih Oblastey*, Orenburg.
- Krasny Arhiv*, 5/78, Moskva, 1936, 189-225. (Arşiv belgelerinin yayımlandığı bir sayıdır. Metin içerisinde "KA 1936" şeklinde gösterilmiştir)
- Levşin, A. İ. (1996), *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih, Ord i Stepey*, 2. Baskı, Almatı.
- Matviyevskiy, P. Ye. – Yefromov, A. V. (1991), *Petr İvanoviç Riçkov*, Moskva.
- Muhamedova, R. G.-Halikov, A. H. (1976), "Tatari", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 25, Moskva.
- Muhamedyarov, Ş. F. (1976), "Sibirskoye Hanstvo", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 23, Moskva.
- "Orda", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 18, Moskva, 1973. (Metin içinde BSE, C. 18, 1973 olarak gösterilmiştir)
- Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey*, C. 29, Moskva, 1965.
- Popov, N. (1861), *Tatişçev i Yego Vremya*, Moskva.
- Pugaçevşçina. İz arhive Pugaçeva*, I, M-L., 1926.
- Pugaçevşçina*, II, M-L., 1929.
- Riçkov, P. İ. (1896), *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*, Orenburg.
- Saharov, A. M. (1973), *Krımskoye Hanstvo*, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 13, Moskva.
- Saray, M. (1993), *Kazak Türkleri Tarihi " Kazakların Uyanışı"*, İstanbul.
- Sereda, N., "Pugaçevskiy Bunt po Zapiskam Sovremennika i Oçevidtsa" *Vestnik Yevropi*, Pyatyı god, Kniga 5-aya, May, Peterburg: 615-644.

- Solovyev, S. M. (1963), *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremyen*, Kn. 12, C. 20, Moskva.
- Tevkelev, A. İ. (1852), "Razniya Bumagi General Mayora Tevkeleyeva ob Orenburgskom Kraye i o Kirgiz-Kaysatskih Ordah, 1762 god.," *Vremennik İmperatorskago Moskovskago Obşçestva İstorii i Drevnostey Possiyskih*, Kniga trinadtsataya, Moskva: 15-19. (Bu makale 1762 yılında yazılmış olup, A. İ. Tevkelev'in günlüğüdür. 1852 yılında yayınlanan bu günlüğün kim tarafından yayına hazırlandığı belli değildir. Günlüğün Tevkelev'e ait olduğunu bildiğimiz için dergide yazar ismi gösterilmemesine rağmen biz Tevkelev'i yazar olarak göstermeyi uygun gördük.)
- Togan, A. Z. V. (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (1863), *İssledovaniye o Kasimovskih Tsaryah i Tsaraviçah*, Çast I, Sankt-Peterburg,
- Vitevskiy, V. N. (1889), *İ. İ. Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejнем Yego Sostav do 1758 g.*, I, Kazan.
- Vitevskiy, V. N. (1890), *İ. İ. Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejнем Yego Sostav do 1758 g.*, II, Kazan.
- Yerofeyeva, İ. (1999), *Han Ebulhayr: Polkovodets, Pravitel i Politik*, Almatı.
- Yorulmaz, O. (2002), *Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi Münasebetler (1730-1790)*, Mimar Simar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- <http://www.orenburg.ru/culture/encyclop/tom2/t.html#TEBKELEB%20Алексея%20Иванович%20-%20генерал-майор>, (metin içinde, <http://www.orenburg.ru> olarak verilmiştir).
- http://www.bashedu.ru/konkurs/kuzbekova/en_variant/music.html (metin içinde, <http://www.bashedu.ru>, olarak gösterilmiştir).
- <http://www.enc.chel.su/Struct/ArticleText.asp?ID=3706> (metin içerisinde, <http://www.enc.chel.su> olarak gösterilmiştir).
- <http://www.bashedu.ru/encikl/t/tevkelevy.htm>.

Aleksei İvanovich (Khutlu Mohammad) Tevkelev (His pedigree and his role at the History of the Khazah and İtil-yayik Area)

Dr. Osman YORULMAZ*

Abstract: The origin and vital activity of Tatar Alexey Ivanovich (Kutlu Mohammed) Tevkelev are considered in this article who had proved himself an ardent supporter and realizator of Russian policy on capture of territory Idil-Yayik (the Volga and Urals region) region and violent connection of Kazakhstan to Russia. He was one of special services experts of external relations of Russia in 18th century and the well-known persons in realization of the east policy of Russia, the board of which had arisen in the period of I Peter's governing.

Key words: Kutlu Mohammed Tevkelev, Abulhayr, Imperial Russia, capture of Kazakhstan, Turkestan, Idil-Yayik (the Volga and Urals) region.

*Mimar Sinan University, Faculty of Science and Letters/İSTANBUL
osmanyorulmaz@hotmail.com

Алексей Иванович (Кутлу Мухаммет) Тевкелев (Родословное, Идил-Яйык и Его Роль в Казахской Истории)

Осман ЙОРУЛМАЗ, Др.*

Резюме: В этой статье рассматривается деятельность и род одного из татарских знатных по имени Алексей Иванович (Кутлу Мухаммет) Тевкелев, который был специалистом по тайной разведке Российского министерства иностранных дел в XVIII. веке и одним из важных личностей Русской восточной политики, появившейся в период Петра I., а так же выдвинувшимся на первый план усилиями как по поводу заселения Русскими Идиль-яйык, так и по поводу подчинения Казахстана к России.

Ключевые слова: Кутлу Мухаммет Тевкелев, Абылхаир, Царская Россия, оккупирование Казахстана, Туркистан, Идиль- Яйык

* Университет Мимар Синан, Факультет естественных и гуманитарных наук, преподаватель исторической кафедры- СТАНБУЛ
osmanyorulmaz@hotmail.com